

Попадинець О. О.,

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
м. Кам'янець-Подільський*

ІДЕЯ ДЕРЖАВНОСТІ ВІТЧИЗНИ В ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ ВАЛЬТЕРА СКОТТА І МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО

У статті розглядається ідея державності Вітчизни в історичних романах В. Скотта і М. Старицького. Ця ідея в аналізованих романах функціонує на теоретико-політичному, глядацькому, часовому рівнях, і в роздумах та висловлюваннях носіїв національної ідеї.

Ключові слова: Вітчизна, патріотизм, незалежність, національна ідея, визволення.

В статье рассматривается идея государственности отечества в исторических романах В. Скотта и М. Старицкого. Данная идея в анализируемых романах функционирует на теоретико-политическом, зрительном, временном уровнях и в размышлениях и высказываниях носителей национальной идеи.

Ключевые слова: Родина, патриотизм, независимость, национальная идея, освобождение.

This article investigates the idea of state Motherland in historical novels of W. Scott and M. Starytsky. The idea functions on the theoretical, political, visual and temporal levels. Also it exists in meditational statements of bearers of national idea.

Key words: Motherland, patriotism, independence, national idea, liberation.

Любов до Батьківщини є однією з визначальних рис кожного справжнього громадянина. Любов до Батьківщини – це, насамперед, віддане служіння їй, підперте обов'язками перед нею, іноді саможертвними, а не споживчими інтересами, бо свідомість справжнього патріота, що втілює національний характер, базується на першоважливості матері-Вітчизни. Любов до рідної землі, інтерес до її славного минулого та вболівання за невідоме майбутнє – це вічні теми, яких торкалися письменники всіх часів і народів.

Міркування дуже цікаве, особливо через його дотичність до творчості В. Скотта та М. Старицького, художня спадщина котрих становить наскрізний національно та ідейно сконцентований текст, незважаючи на те, якою мовою вона творилася. Що ці два письменники далекі між собою в просторі й часі (втім, власне, й інтрига) – зрозуміло само собою. Шотландія, котру уособлює В. Скотт (за оцінкою Т. Шевченка – “великий шотландець”), та Україна, яку в даному разі представляє М. Старицький,

мають чимало спільного в історії – передовсім те, що століттями були залежними від іншої країни, не мали своєї державності. Любов’ю до рідної країни пройняті всі їхні твори, починаючи з першого поетичного твору і закінчуючи зрілими історичними романами й історичними працями. Їхні романи є відвертим протестом не тільки проти соціальної кривди, а насамперед проти віками нав’язуваного українцям та шотландцям комплексу меншовартості, проти будь-якого чужоземного гніту, що супроводжувався плундруванням рідного краю, його духовних, релігійних, матеріальних цінностей і, зрештою, – проти бездержавності України та Шотландії.

Перш за все слід зазначити, що письменники з дивовижною на той час сміливістю звернулися до найпохмурніших сторінок національної історії. М. Старицький не був вільним у розстановці відповідних смислових акцентів, оскільки розвиток літератури в першій половині XIX ст. в Україні, як і в усій Російській імперії, стримувався жорсткими миколаївськими цензурними статутами, що робили практично нереальним отримання права на видання українською мовою, але все ж і в умовах цензури, ціною певних вимушених реверансів у її бік чи деяких “маскувальних” прийомів (те ж насичення несерйозним пригодницьким елементом) усе ж зумів ідею державності України зреалізувати і прямим текстом, і контекстом. В. Скотту в цьому плані було дещо легше, насамперед стосовно цензури, він був вільний у розстановці відповідних смислових акцентів. Проте, перед ним стояла інша проблема – подати історію Шотландії так, щоб примусити англійського читача з симпатією і прихильністю поставитися до своїх недавніх ворогів і, простивши хибні уявлення, віддати належне їх духовним цінностям.

До аналізу беруться два твори із величезної творчої спадщини письменників, “Waverley” В. Скотта та діалогія М. Старицького “Молодощь Мазепы” і “Руїна”, тому що ці романи видаються типологічно найбільш спорідненими. При порівнянні ми виходили з близької для обох письменників думки про те, що саме нація витворює державу, а не навпаки, через що зростає роль філософсько-культурного вияву національної ідеї. Цим і пояснюється той факт, що саме тема України (Шотландії), їх історичної долі в різні епохи, стала ключовою, наскрізною темою-проблемою всієї творчості письменників і зображена ними у різних смислових площинах. Насамперед у цьому контексті йде мова про обстоювання прозаїками ідеї державності України та Шотландії, яка була домінантною в історичній прозі М. Старицького та В. Скотта. Значення цих факторів зростає, з огляду на виразний паралелізм історико-культурної долі цих країн. Мова йде і про історичний аспект: акт про унію Шотландії та Англії (1707 р.) та Переяславська угода 1654 р. між Україною та Росією мали негативний вплив на культурний і політичний розвиток України та Шотландії, а та-

кож про сучасно-політичний аспект: набуття незалежності Україною (з 1991 р.) та суттєвої автономії Шотландії (з 1999 р.).

Насамперед поведемо мову про конкретний зоровий образ Вітчизни, неодноразово виписаний авторами у різних геополітичних ситуаціях і в різних пафосно-стильових тональностях. В. Скотт у “Веверлі” та М. Старицький в діалогії неодноразово створюють образи Шотландії та України, інколи – фольклоризовані чи у стилі давньоукраїнської поезії XVII – XVIII століть, коли образ рідної землі персоніфікується. У В. Скотта – “Ні, перейдуть часи – безголов’я мина, // Ворухитись від сну рідний край почина, // І занявся над ним, заблищав угорі // Огнем промінь ясный молоді зорі. // Діти жвавих бійців! Для вас світить сей день, // Перемогу вам дасть ся зоря золота... // Так не ждїть же палких, побудливих пісень, // А прямуйте туди, куди кличе мета. // Із-за гір, із долин уставайте – спішіть, // Подивіться – кати піднялися кругом, // За сурмою сурма вигравває-гучить, // На червоний бенкет щоб злітались гуртом. // Добре, діти! Сміліш піднімайте свій стяг, // Не лякайтесь дарма, не хиліться в журбі, // У кормизі чужій, у гидких кайданах: // Або скиньте ви їх, або мрїть в боротьбі!” (Переклад П. Грабовського) [1, с. 23].

У М. Старицького – “Долго билась Украина, долго металась, как заплутавшаяся в силках голубка, и упала измученная, истомленная, захлебнувшись в своей же крови” [4, с. 492].

Обидва письменники, майже завжди включають до образу просторове обрамлення, ставлять рідну країну поряд з іншими самодостатніми державами. Здебільшого вони виразно окреслюють геополітичну ситуацію на європейському континенті, де Україні та Шотландії як самостійним державам відводиться дуже помітна роль – цілком у дусі відомої тези Гердера про ледь не месійну їх функцію. Дуже виразну лінію на Європу проводить М. Старицький у діалогії про Мазепу, вдаючись до різних прийомів художнього зображення. Тут і теза футуристичного звучання про те, що Україна – морська держава, що вона – “богата землями, лесами, реками; казацкие войска прославились своей отвагой по всему свету. Какое великое будущее могло бы ожидать отчизну! Прилучить к себе Молдавию, Валахию, заселить до самого Дона широкие степи, оградить себя крепостями, оттеснить турок, а дальше, дальше...” [4, с. 250], і європейські принципи ведення політики, які сповідує Мазепа [4, с. 140], і проведення геополітичних паралелей з історії Європи [4, с. 249-250] тощо. Власне, йдеться про досить чітко означену історіософську тенденцію геополітичного звучання. Історіософський ефект при виписуванні прозаїком образу України досягається і через прийом полемічної експресії [4, с. 893].

Нерідко ідея державності реалізується через історіософські внутрішні роздуми героїв. Утім, на тему державності у романах міркують чи ви-

словлюються й не “перші особи”, і не тільки історичні. Показовою тут є репліка Флори Мак Івор: “Але будемо надіятися, що скоро наступить такий час, коли шотландський поміщик зможе бути ученим, не страждаючи педантизмом нашого друга барона; захоплюватися полюванням, не засвоюючи вульгарних звичок містера Фолконера; і хорошим господарем, не ставши грубою двоногою худобою, як Килланкюрейт” (Глава XXIII) [5]. Так Флора передбачала зміну порядків, дійсно реалізованих у майбутньому, але зовсім по-іншому, аніж їй здавалося. В. Скотт зовсім не випадково такі монологи-роздуми чи репліки викладає устами різних героїв, котрі представляють у творах різні політичні сили й соціальні групи. У цих матеріалах і ситуаціях письменник змодельював державницькі уявлення і власне бачення проблеми.

Досить часто в романах автори так виписують контекст і включають такі фрази-репліки (героїв чи наратора), що допоможуть зрозуміти бачення українсько-польських та англо-шотландських взаємин у XVII – XVIII ст., де Україна – субдержави у складі Речі Посполитої, Шотландія – у складі Англії. М. Старицький у діалогії виписує, як непросто дався гетьманові вибір на користь Москви і які чинники цьому сприяли. Зауважимо, що в романі ідея української державності реалізується і через осмислення проблеми вибору союзників у боротьбі за національно-релігійне визволення. Патріотичний Петро Дорошенко говорить про “важку турецьку руку”, та змушений робити трагічний вибір у її бік, болісно й неодноразово розмірковують на цю тему Іван Мазепа та інші герої-патріоти діалогії. Майже всім їм близька ідея державної окремішності, та мусять вони зважати на геополітичні обставини, на кон’юктуру й “апетити” союзників чи сусідів. Зрештою, поступово й послідовно реалізується в романі М. Старицького переважно ідея України як субдержави з широкими правами автономії. У діалогії про Івана Мазепу викладаються радикальніші державницькі ідеї й потенції, як писав сам М. Старицький, “прикрі для Москви”. Під цим же кутом зору варто оцінювати і трактування прозаїком т. зв. “березневих статей” Богдана Хмельницького, включених у формі документів у діалогію [4, с. 237], самої Переяславської ради, і концепції багатьох героїв.

Осмислення ідеї Шотландії як субдержави Англії доволі виразно виявляється і в романі В. Скотта, де зображено англо-шотландські взаємини. Союз з Англією він розглядав не як поневолення Шотландії, а як початок справедливості у відносинах між двома країнами. Чим тісніший буде цей союз, чим більш рівноправною буде у цьому союзі Шотландія, тим швидше загояться її історичні рани. Однак В. Скотт наголошував на необхідності для Шотландії зберегти свої національні форми культури. Він різко виступав проти повної уніфікації Шотландії та Англії. У 1806 р., звертаючись до своїх друзів-англіїців, наголошував: “Якими б не

були ваші наміри, ви все зруйнуєте і згубите, і не залишитесь нічого, що робить Шотландію Шотландією” [6]. За його переконаннями, шотландець буде другом англієця і вірним членом унії тільки у тому випадку, якщо він залишиться шотландцем. Якщо ж його насильно будуть робити англієм, він стане знову непримиреним, кровним ворогом Англії.

У романах така історіософська ідея субдержавності знаходить даліше утвердження і в наративному авторському тексті, і в діалогічних побудовах чи трактуваннях окремих образів, як історичних, так і вигаданих. Зауважимо, що із загального “субдержавного” дискурсу історіософських міркувань митців щодо історичної долі рідної країни у М. Старицького найпомітнішою є його діалогія про Івана Мазепу, у В. Скотта – роман “Веверлі”, в яких порушено чи не найбільше сутнісних історіософських, політологічних, суспільно-політичних проблем з-посеред усіх інших їхніх творів на історичну тематику.

Саме в романах “Молодость Мазепы” та “Руина” М. Старицький засобами художнього письма неодноразово висловлюється на користь повноцінної державності, вкладаючи відповідні судження передовсім в уста гетьмана Петра Дорошенка й молодого Івана Мазепи, чи говорячи про них. “Он мечтал о самостоятельности отчизны. Это была самая задушевная его мысль, самая страстная мечта” [4, с. 113]; “Эх, пане атамане, пане атамане! – покачал головой Мазепа. – Все-то ты думаешь, что не можем мы иначе, как на пристяжке, ходить!..” [4, с. 142]. Отже, ідею державного буття України письменник захищав досить принципово. Це в умовах повної бездержавності України в межах Російської імперії ХІХ ст. було неабияким сміливим громадянським і мистецьким кроком М. Старицького.

В. Скотт, у свою чергу, думок про повну автономію Шотландії не допускав, він бачив її щасливою тільки в союзі з Англією. Незважаючи на біди, що супроводжували проникнення у Шотландію капіталізму, союз здавався В. Скотту однією із найщасливіших подій шотландської історії. Для В. Скотта проблема поставала у тому, щоб перетворити війну у співдружність, а завоювання – у союз. Для цього обидві нації повинні зрозуміти одна одну, і перш за все, Англія-завойовниця повинна зрозуміти Шотландію. Пояснити Шотландію Англії повинна у першу чергу художня література. Що і намагається зробити у романі “Веверлі” В. Скотт, обираючи головним персонажем роману англієця, який нічого не знає про Шотландію і на кожному кроці робить яесь нове відкриття в уподобаннях і серцях її жителів. Було це зроблено в результаті глибоких роздумів, чи підказано безпосереднім тактом художника, але героєм роману про Шотландію стає англієць. На конкретних прикладах В. Скотт показав примітивність простих гірських жителів Шотландії, з усіма її особливостями, а також показав, як людина, вперше потрапивши у Шот-

ландію, гостро сприймає всі ці особливості, і, що для шотландця здається нормальним, є незвичайним і вражаючим для приїжджого, звиклого до зовсім іншої дійсності і цивілізації. “Ці дужі гультаї, мої родичі, – говорять про членів клану Мак Івор, – думають, що я володію цим маєтком, тільки для того щоб утримувати їх, і я повинен забезпечувати їх м’ясом і пивом, тим часом як самі вони нічого не хочуть робити, хіба що фехтувати, стріляти в ціль та бродити по горах, полюючи та ловлячи рибу, або ще п’янствувати і волочитися за місцевими дівками.” (Частина XX) [5].

Приділяючи багато місця “шотландським старожитностям”, вихваляючи далеке героїчне минуле Шотландії він все ж таки реалістично змальовував народне життя рідної йому землі, важке становище шотландців, особливо гірських жителів. Тому його землякам інколи здавалося, що В. Скотт відвернувся від своєї Батьківщини, будь-яке дійсне зображення помилок, допущених шотландцями в боротьбі проти воз’єднання з Англією і за збереження автономності, сприймалося в деяких колах Единбурга майже як святотатство. Але, за словами романіста реалістичне відображення дійсності, це не є неповагою до подвигів шотландських патріотів, він приклоняється перед їх героїзмом і самовідданою любов’ю до Вітчизни, проте він не хотів дати видуману картину життя Шотландії, а навпаки намагався відтворити її саме такою, яка вона була насправді. Отже, В. Скотт об’єктивно, наперекір власним національним і політичним симпатіям, зіставив дотримання традицій з усвідомленням того, що зміни необхідні, а розвиток безперервний.

Відтворюючи трагічну долю рідної землі в її одвічній боротьбі з поневолювачами і з більш могутніми сусідами, народні рухи та громадянські війни, які відбувалися майже безперервно впродовж всієї історії країни за незалежність, письменники показали ще й результат цієї безперервної боротьби – руїна. Це ще один трагедійний “феномен-символ”, який періодично описується на сторінках романів В. Скотта і М. Старицького. Образ руїни в романах прозаїків набирає виразних історіософських і символічних рис, певним чином універсалізується, виявляючись на різних смислових площинах. Неодноразово вони виписують картини очевидної матеріальної руїни, винищених, спустошених і вигорілих сіл, хуторів, садиб, які мали, за задумом авторів, підтекстовий вплив за принципом “від протилежного”. Так, наприклад у “Веверлі” знаходимо вражаючі картини спустошення країни: “Рухаючись на північ сліди війни ставали все помітнішими. Розбиті вози, убиті коні, хатини без покрівлі, дерева, повалені упоперек дороги, зруйновані або поки лише частково відновлені мости, – все говорило про те, що тут пройшли ворожі війська” (Частина LXIII) [5].

М. Старицький вражаючу руїницьку картину виписує устами Івана Богуна і вказує на класично українську її причину – розбрат, чвари, зма-

ганья за булаву на лихо людям. “... Да, булавы, о ней только и речь! Разве, помимо татар и ляхов, не проливали мы крови народной? Разве мало ее пролито?. И все из-за булавы! А каждый, кто тянулся к ней, кричал, что идет ради народного блага! Сначала один вырывал у другого булаву, а потом стали за нее хвататься по два разом, а потом и по три, и по четыре...”

... – Что вы сделали с бедной Украиной, со своей растерзанной матерью? Вы ее закопали живой в могилу и глумитесь еще вместе с неверными над святыми останками! Проезжай вдоль и впоперек край, богатый когда-то и колосистыми нивами, и степями, где паслись табуны скота и косяки коней, и “гаямы-садкамы”, где ютились пасеки, с уединенными хуторами и многолюдными селами да местечками, где кипела молодая жизнь, где пересыпался девичий смех с хватающей за сердце песней, – взгляни теперь на этот край свой родной все утонуло в крови, все покрылось грудой угля и пепла, все превратилось в немое кладбище-руину... Даже “хижому” зверю смутно ходить по этой безлюдной пустыне, и он воет, воет по угасшей здесь жизни!” [4, с. 893].

Укажемо ще на один аспект – реалізацію образу руїни. У діалогії знаковим образом постає образ садиби-хутора як мікрообразу життя людини у світі й суспільстві – хутір Сича. До рівня глибокого історіософського символу підноситься картина, в якій виписано перебування Івана Мазепи на руїнах Богданової садиби в Суботові і зустріч там із Богуном. “Вот оно, Суботово, жилище славного гетмана, – думал Мазепа, не отрывая глаз от запустевшего двора ... Причудливое воображение все вызывало перед ним образы покойной старины, ему казалось, что в глубине этой зеленой чащи уже мелькают какие-то белые тени, вот-вот и эта безмолвная руина оживет, раздастся зычный голос Богдана, зашумят трубы, заржут кони, засияет огнями весь дом.

Но кругом было тихо, безмолвно и грустно” [4, с. 176-177] .

Образ руїни ми знаходимо і у романі В. Скотта. У “Веверлі” знаковим постає образ замку як мікрообразу життя людини у світі й суспільстві – замок Бредуордінів. “Увійшовши у двір, Едуард переконався, що всі побоювання, які викликали в ньому ці перші враження, цілком виправдані. Всі будівлі були розгромлені королівськими військами. Башти і прибудови головної будівлі обгоріли і почорніли від диму ... весь двір усяяний уламками меблів. Всі предмети, пов’язані із стародавньою славою роду Бредуордінів, яким барон у своїй фамільній гордості надавав великого значення, піддалися особливій нарузі. ... Легко собі уявити, з яким болісним відчуттям дивився Едуард на спустошення такого шанобливого житла. ... У той час, як Едуард, занурений в невеселі думи, через побачене видовище, почув зсередини будівлі знайомий голос, що наспівував старовинну шотландську пісню: “ Все скінчилося ... Всі мертві”

(Частина LXIII) [5]. Не забуваємо, що всі герої живі, але кожен пережив внутрішню катастрофу і минуле відійшло безповоротно.

Кожен образ несе у собі свою символіку, котра засвідчує драму національної історичної долі. Письменники постійно тримають у полі художнього зору образи-світи, періодично повертаючи до них героїв. Еволюція ж зображення цих образів-світів від квітучої ідилії до мертвотного спустошення, безсумнівно, символізує семантику глобальнішу – руїну ідеального образу життя, руїну самих основ людського буття. Зауважимо, що автори у романах створили і низку конкретних людських типів, котрі зазнали руїни душі, – це Мазепа і Дорошенко з дилогії М. Старицького, Фергюс і Флора Мак Івор, барон Бредуордін із “Веверлі”.

Таким чином, у романній прозі В. Скотта і М. Старицького ключова проблема національного має різнобічне вираження, і практично кожна із граней проблеми, маючи переконливе художнє втілення, здобулася й на історіософське осмислення. Ідея державності у аналізованих романах прозаїків функціонує на таких рівнях: а) теоретико-політичному (ідея субдержавного положення Шотландії щодо Англії та України щодо Росії; якщо В. Скотт доволі послідовно дотримувався саме такої поміркованої політичної позиції, маючи надію на широку культурну автономію, то М. Старицький неодноразово наполягав усе ж на необхідності повноцінної держави); б) зоровому рівні (видимий образ Вітчизни у романах обох письменників); в) часовий образ Вітчизни (історична давнина і сучасність); г) роздуми і висловлювання носіїв національної ідеї про долю країни.

Література:

1. Грабовський П. Зверху сизий туман, знизу ніч заляга // Павло Грабовський. Зібрання творів: у 3 т. / . – К. : АН УРСР, 1959. – Т.2. – 1959. – 623 с.
2. Поліщук В. Т. Художня проза Михайла Старицького: Проблематика й особливості поетики романів і повістей: монографія / Володимир Трохимович Поліщук. – Черкаси : Брама, 2003. – 376 с.
3. Реизов Б. Г. Творчество Вальтера Скотта / Борис Григорьевич Реизов. – М. – Л. : Худож. лит., 1965. – 498 с.
4. Старицький М. Молодість Мазепи. Руїна / Михайл Старицький [Передмова, упорядкув. та наук. ред. Н. В. Левчик] . – К. : Укр. центр духовн. культури, 1997. – 984 с.
5. Scott Walter. Waverley or 'tis Sixty Years Since [Електронний ресурс] / Walter Scott. – Режим доступу: <http://arthurwendover.com/arthurs/scott/wvrlly10/html>
6. Scott Walter. Introduction to Waverley / Walter Scott // [Електронний ресурс] <http://arthurwendover.com/arthurs/scott/wvrlly10/html>